
Petra Kelemen

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
pkelemen@ffzg.unizg.hr

Sanja Lončar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
sloncar@ffzg.unizg.hr

DOI
<https://doi.org/10.32458/ei.29.1>
UDK
316.334.54: 378.091.8](497.521.2)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. rujna 2024.
Prihvaćeno: 26. rujna 2024.

Kako stanuju studenti? Materijalnosti, prakse, osjećaji i zamišljanja zagrebačkih studenata

Na temelju istraživanja provedenog 2023. godine, u radu se iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive razmatra stanovanje zagrebačkih studenata. Cilj je doprinijeti razumijevanju stanovanja studenata kroz usmjereni, dubinski i kvalitativni pogled na materijalne aspekte stanovanja (odabir, oblikovanje/opremanje/mijenjanje prostora stanovanja, materijalne predmete i opremu stambenih prostora i dr.), svakodnevn život, ponašanje, prakse i interakcije vezane za prostore stanovanja te osjećaje i imaginacije vezane uz kuću i dom. Rezultati istraživanja pokazuju kako stambeni prostor svojim karakteristikama uzrokuje, ograničava ili pak potencira određena ponašanja, interakcije sa sustanarima, osjećaje i raspoloženja. Obradeni primjeri govore o ograničenjima i nedostacima stambenih prostora koji proizlaze iz njihove često neodgovarajuće veličine i opremljenosti, te o praksama, nerijetko malim intervencijama i opremanju, kojima stanari nastoje prevladati ograničenja, stvoriti praktičan i ugodan prostor i ostvariti ugodan suživot sa sustanarima. Gradnja povezanosti s prostorom stanovanja, stvaranje intime i osjećaja doma zabilježeni su u radnjama opremanja prostora vlastitim predmetima, mirisima, zvukovima te ustaljenim aktivnostima i interakcijama s ljudima i kućnim ljubimcima. Zamišljanje budućih (i idealnih) stambenih prostora povezuje se s idejom o privremenosti (trenutnog stanovanja), a sadašnje i buduće mjesto stanovanja doživljava se kao prostor osamostaljivanja i samostalnosti. Radom se žele trasirati putovi za buduća opsežnija etnološka i kulturnoantropološka istraživanja stanovanja.

Ključne riječi: stanovanje, studenti, mladi, intima, stambeni prostori

UVOD

Stanovanje, kao kulturna i društvena pojava, usko je povezano s nizom promjena i izazova u suvremenim društvima. Manjak stambenog fonda, rast cijena nekretnina, koji je između ostaloga povezan s turističkim aktivnostima, nezaposlenost, zaduženost, rad od kuće, dulji životni vijek i starenje stanovništva, mobilnost stanovnika i radnika i slično na različite se načine reflektiraju na stanovanje različitih društvenih, dobni i etničkih skupina, a u javnom i znanstvenom diskursu raspravlja se o pravu na stanovanje i o potrebi sigurnog i priuštivog stanovanja (usp. npr. Eurofound 2024; EWSI 2024; Iwarsson 2024; Marčetić 2020; Mikulić et al. 2021; Mikuš i Rodik 2021; Rodik et al. 2019; Weiler i Caxaj 2024; Wetzstein 2017). Stanovanje je stoga povezano sa širim razmatranjima kvalitete života, društvene raslojenosti i društvenih nejednakosti te s brojnim aktualnim pitanjima javnih politika. Zbog svega navedenoga nameće se kao izrazito relevantna tema znanstvenih istraživanja.

Stanovanje studenata predstavlja zaseban fenomen koji privlači pažnju istraživača, uprava sveučilišta i potencijalnih investitora (Gong i Söderberg 2024: 538). Ono je definirano kao bitan dio obrazovnog okruženja te je identificirano kao važno u ostvarivanju akademskog uspjeha, osobnom razvoju i društvenom povezivanju s jedne strane, odnosno s druge strane kao ono koje, ako nije prikladno, može biti izvor stresa i pridonositi lošijim postignućima na studiju (ibid.; Sotomayor et al. 2022). Posljednjih se godina otvoreno izvještava o studentskoj stambenoj krizi na globalnoj razini i u državama Europske unije. Ona podrazumijeva manjak (priuštivog) studentskog smještaja zbog rastuće populacije (posebno međunarodnih) studenata, rast cijena najamnina, prilagodbu studenata sve manjim veličinama soba i dr. (Dickinson 2023; University Living 2024).

Stanovanje studenata povezano je i sa širim pitanjem stambenog osamostaljivanja mladih, odnosno fenomenom produžene mladosti koji podrazumijeva produženu „ekonomsku, financijsku, stambenu i drugu zavisnost mladih ljudi, odnosno njihovu težu tranziciju u odraslost“ (Mitrović 2021: 88; usp. Ilišin i Spajić Vrkaš 2017: 15),¹ i sa sve duljim ostankom mladih u roditeljskom domu ili vraćanjem u njega nakon određenog perioda samostalnog života (Botrić 2022; Eurofound 2024; Hill et al. 2021; Potočnik 2017; Jurašić 2024; Lepan Štefančić 2024).² Odlazak na studij u drugi grad obično predstavlja prvi korak života mladih izvan roditeljskog doma, njegovo privremeno (u slučaju povratka nakon studija) ili trajno napuštanje (usp. Botrić 2022: 22). S druge strane, za one mlade koji studiraju u gradu u kojem se nalazi roditeljski dom studiranje može činiti jedan od faktora prolongiranja stambenog osamostaljivanja.

Unatoč velikom broju studenata u Europskoj uniji (oko 18,5 milijuna; Eurostat 2023) i Hrvatskoj (oko 150.000; DZS 2023), u europskim i hrvatskim okvirima još uvijek nema dovoljno

- 1 Mitrović (2021: 88) kao čimbenike koji pridonose težoj tranziciji u odraslost navodi ekonomske i političke čimbenike, dulje školovanje ili kasniji profesionalni status u pojedinim profesijama (liječnici, pravnici, inženjeri). Ilišin i Spajić Vrkaš (2017: 15) kao značajke fenomena produžene mladosti navode: „sve dulje trajanje institucionaliziranoga obrazovanja, neizvjesne mogućnosti zapošljavanja (naročito na sigurnim i dobro plaćenim poslovima), otežano socioekonomsko osamostaljivanje, odlaganje zasnivanja vlastite obitelji i nedostatan uključivanje u procese društvenog (političkog) odlučivanja“.
- 2 Dunja Potočnik zaključuje da se sadašnja generacija mladih u Hrvatskoj može opisati kao „bumerang generacija“, pri čemu je riječ o mladima koji se „bilo zbog obeshrabrenosti poteškoćama samostalnog života, bilo zbog nemogućnosti pronalaska ili zbog gubitka posla, nakon ionako kasnog osamostaljivanja od roditeljskog doma, vraćaju u taj isti dom i postaju dijelom višegeneracijskih obitelji, često opterećenih lošim socioekonomskim perspektivama“ (Potočnik 2017: 69).

kompleksnijih i kontinuiranih istraživanja stanovanja studenata. Poseban je manjak kvalitativnih istraživanja koja bi uključivala glasove samih studenata (Sotomayor et al. 2022), a koja bi posljedično mogla utjecati i na oblikovanje kvalitetnijega studentskog smještaja (usp. Gong i Söderberg 2024: 551).

Cilj je ovog rada doprinijeti poznavanju i razumijevanju suvremenog stanovanja zagrebačkih studenata, odnosno načina na koje, u (ograničenim) uvjetima svojstvenima njihovom studentском statusu, stvaraju i koriste stambeni prostor. Temeljna su istraživačka pitanja: Kako stanuju studenti? U kakvom su međuodnosu stambeni prostor i njegove karakteristike i ponašanja, razmišljanja, osjećaji i raspoloženja studenata? Kako studenti ostvaruju povezanost s prostorom, intimu i osjećaj doma? Kako studenti zamišljaju buduće i idealne stambene prostore? Rad se temelji na etnološkom i kulturnoantropološkom istraživanju manjeg opsega provedenom 2023. godine u Zagrebu i okolici u kojem je primijenjena kvalitativna metodologija. Istraživanje je uključivalo provođenje polustrukturiranih intervjua, prikupljanje fotografija o prostorima stanovanja i izradu skica prostora (stana ili kuće s okolnim prostorom). S obzirom na navedeni cilj, istraživanjem se nastojalo dobiti usmjereni, dubinski i kvalitativni pogled na materijalne aspekte stanovanja (odabir, oblikovanje/opremanje/mijenjanje prostora stanovanja, materijalne predmete i opremu stambenih prostora i dr.), svakodnevi život, ponašanje, prakse i interakcije vezane za prostore stanovanja te osjećaje i imaginacije vezane uz kuću i dom. Razgovori o *studentskoj sobi* širili su se prema razumijevanju cjelokupnog stambenog prostora (kuće ili stana) i njegova neposrednog okoliša,³ na društvene odnose, osjećaje i predodžbe koji se ostvaruju u stambenim prostorima.

U poglavlju koje slijedi opisujemo osnovne teorijske postavke istraživanja, odnosno analitičke osi koje su vodile naše istraživanje, od njegova osmišljavanja do analize prikupljene građe. Nakon toga slijedi sažet opis metodologije istraživanja. Središnji dio rada podijeljen je u nekoliko tematskih cjelina koje slijede analitičke osi: karakteristike stambenih prostora; funkcije i oprema stambenog prostora; prostor, aktivnosti i interakcije; dom i osjećaji – stvaranje doma; buduće i idealno stanovanje. Istraživanjem su otvorene brojne teme koje se odnose na stanovanje studenata kao specifične društvene skupine, poput vezanosti uz obiteljski dom, najma stambenog prostora, organiziranog stanovanja u studentskim domovima, dijeljenja stambenog prostora, ograničenog vremenskog trajanja stanovanja, ograničenih i nestabilnih ekonomskih okolnosti i mogućnosti, potrebe za osamostaljivanjem i drugog. Iako je usmjeren na stanovanje studenata, rad progovara i o širim temama stanovanja i o međuodnosu ljudi i različitih prostora.

ISTRAŽIVANJE STANOVANJA KAO SPLETA MATERIJALNIH, DRUŠTVENIH I EMOCIONALNIH ASPEKATA

Razumijevanje kompleksnog fenomena stanovanja zahtijeva razmatranje brojnih i raznolikih društvenih, kulturnih, ekonomskih i okolišnih pojava iz perspektive različitih struka. Etnološka i kulturnoantropološka istraživanja stambenih prostora i stanovanja, u nastojanju da odgovore na pitanje kako čovjek stanuje, mijenjala su fokus od sagledavanja i razumijevanja oblika nastambe

3 Iako su intervjui obuhvaćena promišljanja studenata o neposrednom okolišu stambenog prostora, susjedstvu i kvartu, u ovom se radu zbog njegova ograničenog opsega time detaljnije ne bavimo. No, važno je imati na umu povezanost prostora stana ili kuće s okruženjem u kojem se nalaze, odnosno ulogu tog okruženja pri izboru mjesta življenja i pri zadovoljstvu stanovanjem (za zagrebački kontekst usp. Gulin Zrnić 2009; Svirčić Gotovac i Zlatar 2015; Svirčić Gotovac i Đokić 2023).

i njezine opreme, rasprostranjenosti, podrijetla i razvoja pojedinih elemenata i aspekata stanovanja prema proučavanju načina i stila življenja pripadnika pojedinih društvenih slojeva i etničkih skupina kao i odnosa čovjeka i stambenih prostora, tj. neposredne življene sredine (Muraj 1989: 3-61; Cieraad 1999).

Polazi se pritom od postavke da ljudi naseljavaju stambeni prostor, a istovremeno on naseljava ljude, tj. utječe na načine postojanja, razmišljanja i diskursa (Briganti i Mezei 2012: 12; Muraj 1989: 5). Takva postavka o međudjelovanju čovjeka i prostora podrazumijeva da stambeni prostor svojim karakteristikama, posebno veličinom, rasporedom prostorija i opremom, utječe na ljudsko ponašanje, djelovanje i razmišljanje, ali i da ljudi svojim aktivnostima (radnjama, praksama, iskustvima) stvaraju, održavaju, osporavaju, tj. transformiraju fizički (stambeni) prostor u značenjska mjesta (usp. Cresswell 2004; Low 2006). Drugim riječima, stambeni je prostor istovremeno i okvir i medij u kojem i kroz koji promatramo odnos prostora, korisnika prostora i (zamišljene i realizirane) funkcije prostora, kao i ponašajnih, simboličkih i emocionalnih manifestacija koje se pritom stvaraju. Prakse i predmeti (*domestic practices, domestic objects*) vezani za stambene prostore (*domestic space*) poprimaju određena značenja koja su fokus antropologije stambenih prostora (*anthropology of domestic space*) (Cieraad 1999: 3) i antropologije kuće i doma (*anthropology of house and home*, usp. Barone 2019). Suvremena istraživanja stambenih prostora i stanovanja stoga u fokus stavljaju i povezuju raznolike prostorne i materijalne, društvene i emocionalne aspekte, tj. ispituju kategorije fizičkog i metaforičkog, lokalnog i nacionalnog, pripadanja i isključenja, privatnog i javnog (Bahun i Petrić 2018; Cieraad 1999; Briganti i Mezei 2012), kategorije obitelji, doma i zajednice (Munro i Madigan 1999).

Važan segment razumijevanja stanovanja čini sagledavanje *prostornih i materijalnih aspekata* poput odabira, izgradnje, oblikovanja/opremanja/mijenjanja prostora stanovanja, materijalnih predmeta i opreme stambenih prostora. Useljavanje i uređenje studentske sobe u studentskom domu Cresswell (2004: 2) uzima kao primjer stvaranja mjesta. On opisuje kako se student prilikom useljavanja suočava sa sobom nevelikih dimenzija opremljenom osnovnim komadima pokućstva (krevetom, stolom, ormarom, ladičarom). Razmještam pokućstva i unošenjem vlastitih stvari, komada namještaja, posteljine, knjiga, postera, ali i mirisa i zvukova, student od prvotno praznog, nepoznatog prostora, od sobe koja je slična drugim studentskim sobama, stvara svoj vlastiti jedinstveni prostor, tj. mjesto koje nešto govori o njemu, s kojim je povezan i koje za njega ima određeno značenje. Ovaj primjer potvrđuje kako su prostorni raspored, oprema i dekoracija stambenog prostora, ali i okolnog javnog prostora (Cieraad 1999: 2), sredstvo kojim se čovjek simbolički izražava te kako predmeti u stambenom prostoru nemaju samo uporabnu, već i identitetsku i simboličku funkciju (Appadurai 1986; Cieraad 1999: 6; Csikszentmihalyi i Rochberg-Halton 1981). Oni mogu dom činiti „udobnijim, prisnijim, individualnijim“ (Muraj 1989: 7). Stambeni prostori prolaze kroz mijene, koje se prepoznaju u promjenama plana stambenog prostora, intervencijama različitih razmjera, promjenama rasporeda namještaja, korištenja i funkcija prostorija, ali i značenja i vrijednosti koje im se pripisuju. Istraživanja tako pokazuju kako odlaskom djece iz obiteljskog doma njihove sobe dobivaju nove funkcije i nerijetko roditeljima postaju skladišta stvari, prostori za glačanje, vježbanje ili rad (Bervoets i Heynen 2014). Različiti oblici korištenja i prisvajanja prostora potvrđuju predodžbe o kompleksnim i kreativnim životima građevina/prostora (usp. Maudlin i Vellinga 2014), dinamici korištenja i unutrašnjeg uređenja, stalnoj interakciji stana i stanara (usp. Muraj 1989: 4-5).

Stambeni prostor u sebi sadrži ne samo fizički, već i *društveni prostor* koji se stvara društvenim odnosima (Munro i Madigan 1999). On podrazumijeva određeni način korištenja prostora,

ponašanja i djelovanja, ugođaje i osjećaje koji se razlikuju od onih u javnim prostorima (Pennartz 1999; Muraj 1989; Munro i Madigan 1999). Podjela na privatno i javno od 19. stoljeća prepoznaje se u emocionalnim, moralnim i ekonomskim aspektima stanovanja (Pennartz 1999; Cieraad 1999: 7), a razumijevanje tih kategorija i značenja koja im se pridaju mijenjaju se tijekom vremena i u različitim kontekstima (Cieraad 1999: 5). Dom i privatnost, tj. osobna, intimna i obiteljska sfera života stoga bivaju važnim segmentom istraživanja stanovanja. Fizičke karakteristike stambenih prostora postavljaju određena ograničenja za ponašanje i traže od stanara prilagodbe koje ponekad nije lako postići (Munro i Madigan 1999; Putnam 1999). Munro i Madigan (1999) pojam privatnosti povezuju s odnosima između članova obitelji pokazujući kako pojedini članovi obitelji i u domu mogu biti limitirani u pogledu privatnosti te o njoj pregovarati stvarajući svoje uvjete privatnosti kombinacijom vremenskog (*time zoning*) i prostornog zoniranja (*space zoning*). Korištenje prostora i potreba za privatnošću unutar stambenog prostora može izazivati tenzije i konflikte između stanara, posebno ako se radi o dijelu stambenog prostora namijenjenom zajedničkom korištenju, kao što je primjerice dnevna soba. Konfliktna se situacije javljaju u kućanstvima s mladim odraslima (*young adults*) koji traže veća prava u obiteljskom domu (Munro i Madigan 1999: 112-113). Roditelji mladih pritom pokazuju različite brige. S jedne strane one usmjerene na kritiku neprimjerenog načina korištenja obiteljskog doma, a s druge strane na svijest o osamostaljivanju djece i njihovom napuštanju obiteljskog doma (ibid.).

Prostori stanovanja također potiču razmatranje *emocionalnih i afektivnih veza* koje čovjek ostvaruje u prostorima, ugođaja/atmosfere koja obilježava određene prostore i događaje, kao i raznolikih značenja, predodžbi i prezentacija koje se konstruiraju i povezuju s prostorima (usp. Cieraad 1999; Pennartz 1999). Veze između ljudi i prostora tumače se rodnim terminima i konceptima – osjećaj mjesta, povezanost s mjestom, duh mjesta, stvaranje mjesta i dr. – ukazujući na različite karaktere ovih veza, različite intenzitete i načine izražavanja (usp. Cross 2001). (Ponavljajuće) aktivnosti i djelovanja, tj. redovito boravljenje u određenim prostorima pomaže stvaranju specifičnih veza između čovjeka i prostora (Tuan 1974). Pritom su značenja koja se stvaraju povezana s praksom, s onime što se (i nesvjesno) čini u takvim prostorima, sa svakodnevnim situacijama koje se ponekad naziva ritualima (Cieraad 1999: 4). Atmosfera, u smislu ugodnosti (*pleasantness*) smatra se inherentnim aspektom stanovanja (Pennartz 1999: 95). Pennartz polazi od pretpostavke da određene prostorne karakteristike stambenog prostora kao i određene situacije unutar takvog prostora mogu doprinijeti stvaranju i iskustvu atmosfere (ibid.). Pritom se atmosfera manifestira kao dvosmjerni proces – atmosfera prostorije utječe na pojedinca, a povratno pojedinac projicira svoje raspoloženje u prostoriju. Zbog toga Pennartz atmosferu opisuje najopsežnijom karakteristikom mjesta (ibid.) koju je kao i sam prostor potrebno istraživati imajući na umu „totalnost prostora“, tj. predodžbu prostora kao „amalgama povezanih aktivnosti, koncepcija i materijalnih atributa“ (ibid.: 96). Istražujući atmosferu on polazi od pitanja kada, gdje i zbog čega se sugovornik osjeća najugodnije i najneugodnije u kući, a kao rezultat dobiva opise prostornih/arhitektonskih karakteristika stambenih prostora, opise ponašanja i međudnosa između stanara, opise aktivnosti, opise doba dana, opise stanja i drugo. Pritom naglašava kako se ugodnost i atmosfera ne pojavljuju (same od sebe), već moraju biti stvorene te kako kvaliteta atmosfere ovisi o kvaliteti interpersonalnih odnosa i prostornih/arhitektonskih karakteristika stambenog prostora (ibid.: 99, 102). Kompleksnost odnosa čovjeka i prostora sadržana je i u predodžbama o stambenom i životnom prostoru, njegovom doživljavanju, procjenjivanju i zamišljanju budućnosti (usp. Muraj 1989: 8-9). Istraživanja tako govore o zamišljanju posjedovanja vlastitog doma među adolescentima (Cieraad 1995 prema Cieraad 1999: 10) i o idealima koje obitelji nastoje postići u stambenom prostoru, primjerice omogućiti

svakom djetetu vlastitu sobu (Munro i Madigan 1999: 112) ili stvoriti od doma prostor u kojem se svatko može opustiti i biti svoj (ibid.: 115).

U domaćem kontekstu tema stanovanja studenata iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive nije bila dublje istraživana. Izuzetak predstavljaju studentska istraživanja manjeg opsega koja su se doticala različitih aspekata stanovanja studenata. Ona su se za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 usmjeravala na promjene u praksama korištenja stambenih i drugih prostora i na izazove u studiranju koji su s tim promjenama bili povezani.⁴ Vođene opisanim analitičkim osima, ovim radom želimo otvoriti temu stanovanja studenata u domaćem kontekstu te pokazati moguće analitičke smjerove.

METODOLOGIJA

Istraživanje manjeg opsega o stanovanju zagrebačkih studenata provedeno je 2023. godine u okviru nastave na studiju etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.⁵ Priprema za istraživanje obuhvaćala je kritičko čitanje literature iz područja antropologije prostora i mjesta i antropologije stanovanja, gostujuće predavanje te analizu odabranih muzejskih, umjetničkih i istraživačkih projekata. Na temelju toga studenti su pojedinačno i u zajedničkom mentoriranom radu oblikovali pitanja za polustrukturirane intervjue, kojima se nastojalo zahvatiti različite prakse i promišljanja o prostoru. Pitanja su bila grupirana u šest cjelina: osnovni podatci o osobi – sugovorniku i o prostoru stanovanja, prostor i predmeti, aktivnosti u prostoru, interakcije (sa sustanarima, gostima i susjedima), osjećaji (doživljaji prostora, atmosfera, sjećanja) te planiranje budućeg i zamišljanje idealnog prostora. Vođeci se načelima etnografskih istraživanja, pitanja su imala za cilj potaknuti detaljne opise prostora i situacija, razmišljanja i osjećaja. Takva metodologija smatra se vrijednim i korisnim pristupom te se posebno preporučuje za prikupljanje podataka o pojavama koje je teško empirijski istraživati (Pennartz 1999: 95, 97).

Intervjui su provedeni s dvanaestero studenata (devet studentica i tri studenta) koji su u dvadesetim godinama života (rođeni su između 1996. i 2002. godine). Do početka studija s obitelji su živjeli u različitim mjestima (Jastrebarsko, Novska, Subotica, Zadar, otok Ugljan, Virovitica, Zagreb, Zenica, Županja), a trenutno žive u Zagrebu ili neposrednoj okolici i studiraju u

4 Primjer su istraživanja koja su provedena kao studentski istraživački zadatci na kolegijima *Antropologija mjesta i prostora* (nastavnica Sanja Lončar, od akad. god. 2009./2010.) i *Prakse terenskog istraživanja* (nastavnici Sanja Lončar i Duško Petrović, od akad. god. 2019./2020.) na studiju etnologije i kulturne antropologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i koja su rezultirala neobjavljenim seminarским radovima. Usto, jedno od izdanja projekta *Pazi što jedeš laboratorij* bilo je posvećeno prehrani studenata te je posredno dotaknulo i temu stanovanja studenata (Kocković Zaborski 2022). Navedena etnološka i kulturnoantropološka istraživanja, zajedno s istraživačko-umjetničkim projektima (Štefanac 2023) i pojedinim diplomskim radovima (npr. na studijima sociologije Lučić 2019; Vrtar 2023; Vukorepa 2022), pokazuju da je tema stanovanja studenata, ili šire mladih, zanimljiva i njima samima te vjerujemo da će to biti poticaj za daljnja istraživanja.

5 Istraživanje je provedeno u okviru kolegija *Prakse terenskog istraživanja* na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Kolegij je posvećen razvoju vještina terenskoga istraživačkog rada. Istraživanja se prema mogućnostima tematski povezuju s istraživačkim projektima nastavnika, aktualnim društvenim procesima i interesima studenata. U akad. god. 2022./2023., zahvaljujući suradnji s Etnografskim muzejom u Zagrebu i muzejskom savjetnicom dr. sc. Zvezdanom Antoš, koja je održala i gostujuće predavanje, kolegij je bio posvećen istraživanju teme stanovanja. Kao nastavnice na kolegiju mentorirale smo istraživanje koje su proveli studenti etnologije i kulturne antropologije Anđela Bilan, Daria Erjavec, Lucija Kovačević, Leon Vlašić i Ana Zubčić.

Slika 1. Soba u obiteljskoj kući koju student dijeli s bratom (fotografirao sugovornik, travanj 2023.)

Zagrebu.⁶ Svi, izuzev jedne studentice koja je majka malog djeteta, trenutno povremeno ili stalno rade različite poslove, od kojih su neki povezani s njihovim studijem (npr. posao u programerskoj tvrtki, PR tvrtki, posao povezan s glazbom koju studiraju), a neki nisu (npr. posao u kafiću, trgovini, kinu).⁷

Paralelno s provođenjem intervjua (ukupno je snimljeno oko 25 sati razgovora) prikupljane su fotografije o prostorima stanovanja sugovornika (autori većine od oko 230 prikupljenih fotografija su studenti koji su proveli istraživanje, a dio fotografija ustupili su sugovornici), izrađivane su skice prostora (stana ili kuće s okolnim prostorom) i vođeni su dnevni istraživanja. Slijedila je izrada transkripata intervjua (Bilan et al. 2023), analiza prikupljene terenske građe, njezino

6 Intervju je proveden i s jednim studentom iz okolice Zagreba koji studira u inozemstvu, no ta se građa u ovom tekstu ne analizira. Fokus na stanovanju zagrebačkih studenata bio je povezan s praktičnim razlozima lakše organizacije i provedbe istraživanja u Zagrebu.

7 Studenti studiraju na različitim zagrebačkim fakultetima (studije arheologije, bibliotekarstva, elektrotehnike i računarstva, etnologije i kulturne antropologije, germanistike, komunikologije, modnog dizajna, muzikologije, pedagogije, portugalskog jezika i književnosti, strojarstva, šumarstva i drvne tehnologije). Tema rada uz studiranje nadilazi opseg i fokus ovoga rada i svakako zahtijeva posebno istraživanje kako bi se zahvatio složen odnos studiranja i svakodnevnog/povremenog/sezonskog posla.

razumijevanje i interpretiranje te pisanje seminarskih radova.⁸ Istraživanje je bilo poticaj za osmišljavanje Radionice *Intimni prostori svakodnevice* i daljnje multidisciplinarno promišljanje prostora intime.⁹

MJESTA STANOVANJA I STAMBENI PROSTORI: KARAKTERISTIKE

Tijekom života i studiranja studenata s kojima su provedeni intervjui mijenjale su se okolnosti i karakteristike njihova stanovanja, uključujući mjesto stanovanja, stambene prostore i njihovu opremu, osobe s kojima stanuju, raspored i vrijeme koje provode u stambenom prostoru i drugo. To je povezano s različitim obiteljskim, financijskim i drugim okolnostima te osobnim odlukama. Nekoliko je sugovornika pokazalo da su financijski razlozi bili ključni za promjene stambenog prostora: primjerice, za selidbu iz obiteljske kuće u obiteljski stan ili za selidbu iz unajmljenog stana u studentski dom.¹⁰ Vrijeme boravka u stambenom prostoru uvjetovano je rasporedom nastave na fakultetu koji uzrokuje dulje ili kraće izbjivanje (organizacija *online* nastave za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 utjecala je na tu dinamiku), studentskim poslovima, hobijima i načinom provođenja slobodnog vremena.

Studenti iz Zagreba i okolice cijeli su život s roditeljima (i braćom) proveli u istom mjestu i u istom prostoru stanovanja. Iznimke čine obitelj jednog sugovornika koja se, nakon perioda života u inozemstvu, kada je on bio trogodišnjak vratila u obiteljsku kuću u okolici Zagreba, dok se obitelj drugog sugovornika preselila iz obiteljske kuće u jednom zagrebačkom kvartu u obiteljski stan u drugom zagrebačkom kvartu. Studenti koji dolaze iz gradova i mjesta udaljenijih od Zagreba (Novska, Subotica, Zadar i okolica, Virovitica) u Zagrebu žive u unajmljenim stanicama ili u studentskom domu te su od dolaska u Zagreb najčešće nekoliko puta mijenjali kvart i stambeni prostor. Na primjer, jedna je studentica prije studentskog doma živjela u stanicama na Trešnjevki i u Dubravi, dok je druga prije stana na Trešnjevki živjela u drugom trešnjevačkom stanu i u Prečkom. Ovi studenti vikende i praznike ponekad provode u obiteljskom domu izvan

-
- 8 Studenti su napisali završne pojedinačne seminarske radove – etnografske izvještaje koji su se temeljili na dva do tri intervjua koje je svatko od njih proveo. Ovaj tekst predstavlja daljnju analizu, komparaciju i interpretaciju cjelokupne prikupljene terenske građe te njezino teorijsko uokvirivanje i kontekstualizaciju.
 - 9 U Radionici, koja se od listopada 2023. do ožujka 2024. godine održavala u Etnografskom muzeju u Zagrebu, sudjelovali su studenti i nastavnici Filozofskog fakulteta (Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju), Akademije likovnih umjetnosti (Odsjeka za animirani film i nove medije), Arhitektonskog fakulteta (Odsjeka Studija dizajna i Katedre za arhitektonsko projektiranje) te Fakulteta šumarstva i drvene tehnologije (Drvnotehnološkog odsjeka) Sveučilišta u Zagrebu. Radionica je rezultirala izložbom *Novi prostori intime* koja je održana u Etnografskom muzeju u Zagrebu od 12. lipnja do 18. kolovoza 2024. i na kojoj je predstavljeno pet završnih radova multidisciplinarnih grupa studenata. Zaseban dio izložbe, pod naslovom *Stanovanje studenata: materijalnosti, prakse, osjećaji, zamišljanja. Etnološki i kulturnoantropološki doprinos razumijevanju stanovanja studenata u suvremenosti*, predstavio je rezultate istraživanja koje obrađujemo u ovom radu.
 - 10 Analize potvrđuju porast cijena kupnje i najma stanova u Hrvatskoj. Podatak za Zagreb, koji je objavljen početkom 2024., govori o prosječnoj cijeni najma stana od 15 eura po m² (u što nisu uračunati režijski troškovi) te tako prosječna cijena najma za stanove od 60 m² koji su najtraženiji iznosi 900 eura (Strukić 2024). Mediji su prije parlamentarnih izbora održanih u travnju 2024. izvijestili kako je „stambena politika prvi put u programima svih vodećih političkih stranaka“ te da je „povećanje studentskih smještajnih kapaciteta [obećalo] svih pet trenutno najjačih stranaka, bilo kroz gradnju novih domova ili dogradnju postojećih“ (Simić 2024). O odgovorima na porast cijena stanovanja raspravlja se i na razini Europske unije te je tako u ožujku 2024. u Liègeu donesena *Deklaracija o prištvom, pristojnom i održivom stanovanju za sve* (MPGI 2024).

Slika 2. Lođa koja je najdraže mjesto u obiteljskom stanu jednog sugovornika (fotografirala Ana Zubčić, travanj 2024.)

Zagreba te stoga imaju dva mjesta stanovanja. Obično su njihovi obiteljski stambeni prostori površinom veći od onih u Zagrebu.

Prostori stanovanja su različiti, a studenti ih dijele s cimerima, partnerima ili članovima obitelji (roditeljima / roditeljima i braćom / braćom / suprugom i djetetom). U vrijeme istraživanja troje studenata živjelo je u obiteljskoj kući, dvoje studenata u stanu koji je u obiteljskom vlasništvu, četvero u unajmljenim stanovima, a tri studentice živjele su u studentskom domu. Stambeni prostori su različitih veličina i opremljeni su na različite načine.

Obiteljske kuće imaju između 130 i 180 m² stambenog prostora koji uključuje dvije ili više spavaćih soba, dnevni boravak, kuhinju i blagovaonicu, kupaonicu, WC, hodnik i balkon/terasu, te ponekad dodatne (dvorišne) prostore za skladištenje stvari (tavan, garažu i sl.). Dvoje studenata koji stanuju u obiteljskim kućama ima vlastitu sobu, a jedan ju dijeli s bratom. Mihaela u svojoj obiteljskoj kući u zagrebačkom naselju Blato u kojoj živi s roditeljima i mačkama ima svoju sobu koju koristi za učenje, odmaranje, spavanje i objedovanje, vidi ju kao sigurno mjesto i mjesto u koje se može povući i biti sama sa sobom. Danko koji živi s roditeljima u obiteljskoj kući u Jastrebarskom ima vlastitu sobu s balkonom u kojoj, kad je kod kuće, provodi najviše vremena. Ranko s roditeljima i bratom živi u obiteljskoj kući u Jastrebarskom. Sobu koju dijeli s bratom smatra najdražim dijelom kuće jer je to njegov prostor premda bi volio da u sobi bude sam i da prostor bude ljepši.

Obiteljski stanovi u kojima žive studenti imaju oko 47 i 60 m². Teo s roditeljima i psom živi u obiteljskom stanu u zagrebačkom naselju Knežiji. Ranije je živio u obiteljskoj kući na Jarunu. Stan

Slika 3. Studentičina soba u unajmljenom stanu u kojem stanuje s majkom (fotografirala Anđela Bilan, travanj 2023.)

Slika 4. Soba u studentskom domu „Stjepan Radić“ u Zagrebu koju dijele dvije studentice (fotografirala Lucija Kovačević, svibanj 2023.)

ima 60 m² i sastoji se od hodnika, roditeljske spavaće sobe, WC-a, kupaonice, kuhinje, dnevnog boravka, spavaće sobe koja se koristi i kao zajednički dnevni boravak te lođe s ljetnom kuhinjom. Teo svoju spavaću sobu koristi za spavanje, učenje i odmor, a najdraže mjesto u stanu mu je lođa, gdje voli provoditi vrijeme, posebice ljeti. Anastazija živi u stanu u zagrebačkom naselju Voltino sa suprugom i sinom. Stan su njezini roditelji kupili kada je upisala fakultet te je u njemu tri godine živjela sama, a onda se doselio suprug. Stan ima 47 m² i sastoji se od hodnika, kupaonice, spavaće sobe i prostorije u kojoj su dnevni boravak, blagovaonica i kuhinja. Iz dnevnog boravka i spavaće sobe može se izaći na ograđeni balkon, a s njega dvjema stepenicama spustiti na ograđenu terasu.

Unajmljeni stanovi različitih su dimenzija, pojedini imaju oko 30–35 m², a pojedini su nešto veći i imaju od oko 45 do oko 65 m². Sastoje se od kuhinje s blagovaonicom (i ostavom), kupaonice (i WC-a), hodnika i jedne ili više spavaćih osoba, ovisno o dimenzijama stana. Ponekad su unajmljeni stanovi u vlasništvu studentima poznatih osoba. Tako, primjerice, Nina živi u unajmljenom stanu u zagrebačkom naselju Knežiji koji je u vlasništvu njezine cimerice, koja ondje u zadnje dvije godine provodi malo vremena jer većinom boravi kod dečka. Stan ima oko 30 m² i sastoji se od hodnika, kuhinje, kupaonice i velike prostorije koja se može razdijeliti zastorom i koja služi kao blagovaonica, dnevni prostor i spavaonica. Lena živi u unajmljenom stanu u zagrebačkom naselju Trešnjevki s dečkom i mačkom. Stan ima oko 35 m² i sastoji se od hodnika, dnevnog boravka s kuhinjom i ostavom, kupaonice i spavaće sobe. Dragica živi u unajmljenom stanu u zagrebačkom naselju Dugavama sa sestrom koja većinu vremena ne boravi u stanu tako da je Dragica većinom sama. Stan ima oko 45 m², a sastoji se od hodnika, spavaće sobe, kupaonice, balkona te prostorije u kojoj su dnevni boravak, blagovaonski stol i kuhinja. Tara živi u

unajmljenom stanu u Gornjoj Dubravi s majkom i mačkom. Stan ima oko 65 m² i sastoji se od hodnika, dnevnog boravka s kuhinjom i balkonom, kupaonice i dviju spavaćih soba. Tara u svojoj sobi provodi većinu vremena, u njoj uči, odmara se, spava i jede. Opisuje ju kao najdraže mjesto u stanu i kao oličenje sebe.

Tri studentice – Nika, Petra i Mirta – žive u Studentskom domu „Stjepan Radić“ (popularno zvanom „Sava“) koji se nalazi u zagrebačkoj četvrti Trešnjevka – jug. Komplex studentskog doma obuhvaća dvanaest paviljona sa studentskim sobama, upravne zgrade i prateće objekte u kojima se nalaze popratni sadržaji „fitness centar, kino dvorana, učionice, pastoralni ured, liječnička i stomatološka ordinacija, plesna dvorana, dva restorana studentske prehrane i pizzeria, caffe Slastičarna“ (SCZG 2024a). Ovo je najveći studentski dom u Zagrebu i omogućava smještaj, koji se ostvaruje putem natječaja, za više od 4.000 studenata (ibid.).¹¹ Veličina i oprema soba nije u svim paviljonima jednaka. Sobe u kojima stanuju Nika, Petra i Mirta veličine su 10 m² i namijenjene su za dvije osobe. Svaka osoba koristi jedan dio sobe koji uključuje ormar, krevet s ladicama, radni stol sa stolnom svjetiljkom i stolicom, police i pano. U sobi su još hladnjak i koš za smeće, a opremljena je i jastucima i dekama. U hodniku se nalaze zajedničke prostorije: umivaonica, tuševi, WC i kuhinja.

Dimenzije stambenog prostora, broj i raspored prostorija i oprema uvelike utječu na način i kvalitetu stanovanja (usp. Muraj 1989). Studenti koji žive u obiteljskim kućama i stanovima žive u prostorima veće kvadrature s većim brojem prostorija i odvojenim funkcijama. Neki od njih imaju vlastitu sobu koju ne koriste drugi stanari, neki sobu dijele (s bratom te sa suprugom i djetetom), a u jednom se slučaju studentova soba koristi i kao zajednički obiteljski dnevni boravak. Studenti koji žive u unajmljenim stanovima žive u prostorima manje kvadrature u kojima je nerijetko i manji broj prostorija, zbog čega se ponekad različite funkcije povezuju ili izmjenjuju u jednom prostoru. Dvije studentice pritom nemaju vlastitu sobu, no s obzirom na to da njihove sustanarke u stanu provode malo vremena, većinom su same. Najskučenije žive studentice u studentskom domu gdje je stambeni prostor sveden na desetak kvadratnih metara koji se dijele sa sustanarkom i gdje se određene funkcije (umivaonica, tuševi, WC, kuhinja) moraju zadovoljavati u zajedničkim prostorima koji se dijele s većim brojem (poznatih i nepoznatih) osoba. Studenti koji posjeduju vlastitu sobu opisali su ju kao najdraži dio stambenog prostora, kao svoje „najdraže mjesto“ ili „sigurno mjesto“.

FUNKCIJE I OPREMA ŠTAMBENOG PROSTORA: NEDOSTATCI, PRILAGODBE I SNALAŽENJA

Namjena i način korištenja pojedinih prostorija ili dijelova stambenog prostora razlikuju se ovisno o korisnicima. Površinom mali stambeni prostori ne pružaju mogućnost odjeljivanja pojedinih funkcija, unošenje više komada namještaja ili namještaja većih dimenzija. Pojedini sugovornici isticali su nemogućnost odjeljivanja prostora za učenje i rad od prostora u kojemu se spava ili od prostora u kojem se kuha i objeduje. Time je prostor nužno multifunkcionalan. Multifunkcionalnost u malom prostoru izrazita je u sobama studentskog doma gdje se spavanje, učenje, rad, a ponekad i objedovanje dviju osoba i druženje, odvijaju u svega 10 m².

Prostor negdje ne omogućava funkcije koje su potrebne u svakodnevnom životu, tj. traži dijeljenje prostora za zadovoljenje pojedinih funkcija ili zadovoljavanje svakodnevnih potreba izvan

11 Riječ je o povoljnom studentskom smještaju, koji ovisno o urednosti paviljona i soba studenti plaćaju između 40 i 100 eura mjesečno (SCZG 2024b).

Slika 5. Zajednička umivaonica u Studentskom domu „Stjepan Radić“ u Zagrebu (fotografirala sugovornica, svibanj 2023.)

Slika 6. Stol koji se po potrebi, da bi zadovoljio različite funkcije i poslužio za više osoba, može povećati (fotografirala Anđela Bilan, travanj 2023.)

stambenog prostora. Studentice koje stanuju u studentskim domovima govorele su o iskustvima dijeljenja zajedničkih domskih prostorija, kuhinje i kupaonice, te o dostupnosti i (ne)praktičnosti usluga poput pranja rublja u praonicama u domu. Uvjete stanovanja u studentskom domu Mirta opisuje ovim riječima:

„A navikla sam se, tako da meni to [dijeliti WC s drugim ljudima] stvarno ne predstavlja problem više. Užasno je naporno što i dalje moraš nositi sve sa sobom. Čak, ono, nebitno, išao na WC pa su to WC papir i sapun ili, ne znam, uložak ako trebaš ili ako se ideš tuširati, sve živo moraš nositi sa sobom. To je ono jako, jako naporno, ali nije mi problem činjenica da dijelim stvari s nekim. Ono što je problem je čistoća. Jer, OK, preko radnih dana čisti se to. Čistačica dođe ujutro i stvarno OK čisti, ali preko vikenda, znači, što su neki ljudi neodgoje-ni. To ne možeš naći tuš koji nema dlaka po sebi, nekakve prljavštine jer ne znaju oprati tuš za sobom. Ne znam, kose po umivaoni. Očaj, baš odvratno bude.“

Nika specifičnost stanovanja u studentskim domovima u odnosu na druge stambene prostore na temelju vlastitog iskustva opisuje ovim riječima:

„Pa živjela sam u stanu i u kući, tako u većim prostorima gdje nisam imala samo sobu ilitiga samo pola sobe. Ovaj prostor je jako specifičan jer je napravljen tako da najosnovnije životne stvari stanu u jako malu kvadraturu i ja smatram da ljudi koji žive u studentskom domu mo- raju biti jako otvoreni za sve, pogotovo zbog tih zajedničkih prostora jer nije jednostavno s još trideset ljudi minimalno dijeliti WC, tuš kabine, imamo samo tipa dva za pranje suđa, sudope- ra, pa mislim da to razlikuje [prostor studentskog doma od drugih prostora stanovanja], baš je napravljeno tako da imamo mi sad neki svoj prostor, ali nikad to nije naše.“

Slika 7. Podloga za dječju igru, polica sa slikovnicama i igračke koje su u dotad samo studentski stan ušle s rođenjem djeteta (fotografirala sugovornica, svibanj 2023.)

U skućenim prostorima pokazuje se, kako je istaknulo nekoliko sugovornika, prednost multifunkcionalnog i praktičnog pokućstva, poput sklopivih stolica koje se vade iz ormara u hodniku kada dolaze gosti ili rasklopnog stola čija se veličina prilagođava po potrebi (npr. rasklapa se kod dolaska gostiju ili kada je dvjema osobama potreban za učenje).

Nedostatak prostora utječe na odabir i količinu predmeta koje osoba posjeduje i skladišti u stambenom prostoru, zahtijeva njihovu praktičnost i dobru organizaciju prostora. Studenti koji žive u manjim stanovima i studentskom domu isticali su potrebu reduciranja predmeta koje posjeduju na one koji su im neophodni za svakodnevno korištenje. Anastazija je tako rekla da se trude imati minimalno stvari, a Nika kako si ne može „baš dopustiti imati previše tako ‘žnj’ predmeta koji [joj] ne znače ništa u životu“.

Studentice koje žive u studentskom domu osvrtnale su se na višak stvari: na pokrivače i posteljenu koju studenti zadužuju pri useljavanju, a koje ne koriste pa zauzimaju mjesta u ionako skućenim ormarima i ladicama ispod kreveta. Te su studentice posebno detaljno opisivale kako skućenost prostora uvjetuje način organiziranja i pohrane predmeta u svakodnevnoj uporabi. Mirta je, uz objašnjenje „Ono što nekom stane u sobu, meni mora stati na policu“, opisala pet malih četvrtastih zidnih polica koje je tematski posložila i svaka predstavlja određeni prostor u kući: jedna primjerice predstavlja kuhinjski ormarić, a druga sadrži stvari za higijenu koje inače stoje u kupaonici.

Nedostatak prostora za skladištenje pojedinci rješavaju tako da predmete koje trenutno ne koriste (sezonsku odjeću, dijelove pokućstva i dr.) odvoze u kuće svojih roditelja u drugim gradovima i ponovno ih vraćaju kada im trebaju.

Slika 8. Unajmljeni stan veličine oko 30 m² u kojem zastor može razdijeliti prostoriju koja služi kao blagovaonica, dnevni prostor i spavaonica (fotografirala sugovornica, travanj 2023.)

Pri opisivanju stambenih prostora studenti su iskazali određeno nezadovoljstvo pojedinim karakteristikama stambenih prostora i nemogućnost zadovoljenja određenih potreba. Isticali su primjerice premalu kvadraturu stana, nepostojanje zasebnog prostora za učenje i rad, manjak prostora za skladištenje stvari, izgled namještaja i slično. Oprema stambenog prostora i mogućnost preinaka razlikuju se, a nerijetko ovise o vlasništvu nekretnine. Studenti koji žive u obiteljskim kućama i stanovima imaju mogućnost više intervenirati u opremu stambenog prostora. Međutim, i oni su navodili primjere gdje to nije bilo moguće. Primjerice, govorili su o opremi koju su postavili njihovi roditelji, poput komada namještaja koji ponekad zauzimaju prostor u njihovim sobama ili zajedničkim prostorijama ili ukrasima koji nisu po njihovom ukusu. Takvi su primjeri zabilježeni u slučajevima kada su predmeti u stambenom prostoru naslijeđeni ili poklonjeni te se nerijetko inercijom zadržavaju u stambenom prostoru (usp. Muraj 1989: 7). Dijeljenje stambenog prostora u tim slučajevima onemogućuje potpunu slobodu u njegovom uređenju, što može dovesti do nezadovoljstva. Studenti koji žive u unajmljenim stanovima opisivali su kako ih je prilikom useljenja dočekao namještaj, a u pojedinim slučajevima i predmeti vlasnika stana koji su ostavljeni u stanu, što je dovelo do manjka prostora za njihove predmete. Zbog skučenosti prostora koji ne omogućuje unošenje drugačijeg ili dodatnog namještaja i zbog pravila koje stanovanje u studentskim domovima sa sobom nosi (usp. SCZG 2020), mogućnosti intervencija najmanje su u studentskim domovima.

Pojedini sugovornici pokazali su kako promjena životne faze može dovesti do potrebe preinaka u stambenom prostoru, drugačije organizacije prostora i unošenja novih potrebnih stvari. Anastazija je tako opisala da bi ona i suprug sada posve drugačije uredili kuhinju, u smislu da bi i drugačije iskoristili prostor (neke karakteristike smatra nepraktičnima) i upotrijebili drugačiji stil uređenja. Kada je bila studentica u kuhinji nije provodila toliko puno vremena kao sada kada je majka. Promjenu je sažeto iskazala ovim riječima: „Uglavnom zato što je [stan] više bio studentski i onda je postao obiteljski i onda smo u hodu preuređivali kako nam je pasalo.“

Neki su pojašnjavali kako manjim intervencijama nastoje preoblikovati prostor i učiniti ga funkcionalnijim, npr. u jednom su stanu međusobno zamijenili stolove u spavaćoj sobi i blagovaonici kako bi u blagovaonici bio praktičan rasklopni stol, dok u drugom stanu zastor služi kako bi se odijelio spavaći prostor od ostatka stana i tako napravila podjela prostora i funkcija.

Neki su sugovornici toleranciju onoga što im se ne sviđa u stanu povezivali s idejom privremenosti, svjesni da će u trenutnom stanu živjeti kraći životni period. Trenutna nemogućnost većih intervencija, koje bi prostor učinile funkcionalnijim i dizajnom prilagođenijim željama sugovornika, povezana je tako i s idejom privremenosti i s činjenicom da žive u unajmljenim stanovima. Istovremeno, visoke cijene najma stanova prepoznate su kao prepreka za moguće preseljenje u neki drugi prostor.

„Ma svakako vidim promjene koje bi trebalo napraviti, ali ono. O svačemu tako razmišljam, ali mislim, kažem, mijenjam i tim nekim svojim stvarčicama želim napraviti prostor svojim, ali sam svjesna da sad ne mogu ne znam koliko promijeniti prostor jer ipak nije stan prvenstveno moj, iako stvarno nam je dopušteno sve napraviti po svom, ali nije da sad mogu baciti taj blagovaonski stol i kupiti neki drugi ili nešto. Mislim, mogu, ali s obzirom da nije moje, ne želim raditi te neke velike intervencije.“ (Dragica)

„Ovo mi je samo stan gdje ću živjeti kratko vrijeme, tj. pet godina, dok studiram, šest eventualno i mislim da mi je za tih par godina čisto OK. Je da neke stvari bi voljela da su drugačije, ali to kad uselim u neki novi prostor, onda mislim da ću definitivno ja moći upravljati više tim prostorom pa da ću više moći neke svoje želje i ideje napraviti u prostoru, ali za sad sam čisto OK ovako.“ (Nina)

Opisani primjeri pokazuju potrebu za postojanjem namještaja i predmeta koji zauzimaju malo prostora, koji su praktični i multifunkcionalni. Nadalje, pokazuje se potreba za prostorima za skladištenje stvari koje se trenutno ne koriste. Studenti navode kako i u slučajevima kada žive u prostoru u kojem mogu organizirati način korištenja prostora prema vlastitim potrebama, ipak vole raditi ili učiti u drugim prostorima, tj. izaći iz stambenog prostora i odvojiti stanovanje od učenja ili rada. Naveden je i nedostatak prostora za druženje jer skućeni prostori ili prostori u kojima studenti žive s članovima obitelji ili sustanarima ne dozvoljavaju okupljanje, što upućuje na odnos prostora i interakcija koje se u njemu odvijaju. Slične su prakse druženja izvan obiteljskog doma radi izbjegavanja potencijalnih sukoba zabilježene i u drugim istraživanjima (Munro i Madigan 1999: 113).

PROŠTOR, AKTIVNOSTI I INTERAKCIJE: SUŽIVOT, DRUŽENJE, OSAMLJIVANJE

Prikupljena kazivanja pokazuju kako prostor stanovanja utječe na aktivnosti i ponašanje, na interakcije i na suživot, on potiče i zahtijeva dogovore i kompromise, potiče ili ograničava učestalost i brojnost interakcija. Dijeljenje prostora stanovanja dovodi do potrebe uvažavanja osoba s kojima se dijeli prostor stanovanja, njihovih navika i obveza. To je posebno bilo vidljivo u razdoblju pandemije bolesti COVID-19, kada su studenti za vrijeme nastave na daljinu pojačano vodili računa o obavezama sustanara. Munro i Madigan (1999) ovakvo planiranje, tj. pregovaranja oko korištenja prostora i vremena nazivaju *vremenskim* i *prostornim zoniranjem*. Navedeno potvrđuju i prikupljena kazivanja. Nina je pojasnila: „Moraš paziti kad koja ima predavanja, treba li govoriti neka nešto pa da ti budeš tiho, da ne lupaš tipa dok kuhaš i tako te neke stvari. Tako da mislim da je to zapravo bio najnaporniji dio.“ Promjene u broju sustanara i vremenu koje oni

provode u stambenom prostoru utječu na njegovo opremanje i korištenje. Anastazija je pojasnila promjene koje je u izgledu i korištenju stambenog prostora donijelo rođenje djeteta. Dragica je opisala kako na to gdje u stanu provodi najviše vremena utječe izbjavanje njezine sustanarke: ako je sustanarka u stanu, onda Dragica najviše voli boraviti u svojoj sobi, a ako je nema, onda većinu vremena provodi u dnevnom boravku.

Neki su studenti detaljno opisivali kako to što stanuju u manjim stanovima i u studentskom domu utječe na njihove svakodnevne aktivnosti, kako zbog skučenosti prostora ondje ne vole raditi ili kako za susret s prijateljima radije biraju otići iz stana pa time njihov prostor stanovanja nije i prostor druženja. Prostor utječe na mogućnosti organizacije prijateljskih druženja te time sudjeluje u oblikovanju društvenih veza.

„Ne volim raditi *remote*. Odem tamo [na posao], družim se s kolegama. Bude mi dobro odvojiti malo taj prostor za život i za rad. Odem raditi nešto, maknuti se malo iz ovog prostora. Jako je mali, sad zamisli da si svaki dan po čitav dan u tome. Kao u kutiji šibica. [...] Ma nekad sam znala raditi odavde, ali mi je jako naporno jer je jako naporno biti po čitav dan tu. I ono, toliko je malen prostor da ti ako radiš tu i sad obično kad si gotov s poslom, izađeš iz firme, odeš. Znaš, ajmo reći, odvojiš te dijelove života, ali ako si ti stalno u toj sobici, ja se mogu maknuti dvadeset centimetara dalje. Tako da izbjegavam raditi sada ako baš ne moram. Dobro mi je da imam tu mogućnost da mogu, ali izbjegavam, eto.“ (Mirta)

„Nekako zato što živim s dečkom, nekako ne želim pozivati ljude dok je on tu, zato da mu ne uznemiravamo mir. Jako je mali prostor i meni još dođe par prijateljica i svi smo u tom malom prostoru, a on, na primjer, mora raditi. Ono, nezgodno je. Tako da ja češće idem negdje.“ (Lena)

„Baš i nemam neku naviku pozvati nekoga da dođe do mene, ne bi meni bio toliki bed, ali isto ne želim da sad starci moraju hodati po prstima oko nas, ne želim da se oni osjećaju ograničeno u svojoj kući. Da imam neku svoju sad sobu, to bi mi bilo puno lakše, onda bih i ja isto puno češće nekoga zvao da dođe do mene.“ (Teo)

„Pa dolaze mi najviše prijatelji. I to uglavnom prijatelji koji također žive u domu jer nekako ostali prijatelji nisu navikli na ovakav mali prostor pa im uvijek bude nekako neprijatno doći, nekako osjećaju se kao da smetaju, to sam primijetila.“ (Petra)

Broj i raspored prostorija utječu na (ne)mogućnost odvajanja sustanara u zasebni prostor. Potrebu osamljivanja neki ističu kao vrlo bitnu:

„Ja volim biti sama i moja mama isto. Onako da damo jedna drugoj prostora da se odmori-mo i mislim da svakom treba vrijeme da bude sam. I tako da onda i kad smo skupa u stanu, svaka ima svoj prostor gdje voli boraviti i to je tako.“ (Tara)

Međutim, neki to zbog skučenosti prostora ne mogu ostvariti:

„Ako sam tužna i želim plakati, želim imati svoj mali prostor, ali to nemaš. Najbolje što mogu je okrenuti se prema zidu. I truditi se ne jecati prejako.“ (Mirta)

Navedeni primjeri pokazuju ulogu prostora u interakcijama sa sustanarima i gostima. Posjedovanje vlastite sobe, „svog prostora“, omogućuje odvajanje od sustanara, dok studenti koji žive u manjim stanovima i bez vlastite sobe te posebno oni koji žive u studentskim domovima teško ostvaruju privatnost. Veličina prostora ne dozvoljava prostorno, a ponekad niti vremensko zoniranje radi ostvarivanja privatnosti (usp. Munro i Madigan 1999). U nekim slučajevima, kao

kod studenta čija spavaća soba ima i funkciju zajedničkog dnevnog boravka, ta nemogućnost zoniranja dovodi do toga da on za učenje bira odlazak iz stambenog prostora na fakultet, u kafić ili kod prijatelja. Također, veličina prostora utječe na prijateljska druženja. Dok su neki govorili o tome da im rasklopni stol dobro posluži kada ugošćuju prijatelje, drugi su opisivali kako vrijeme s prijateljima radije provode izvan stambenog prostora zbog njegove skučenosti i zbog toga što ne žele smetati sustanarima.

DOM I OSJEĆAJI – STVARANJE DOMA

U opisima njihove percepcije doma studenti su najčešće govorili o posebnom ugođaju ili atmosferi, tj. o osjećajima koji se pojavljuju u takvom prostoru poput opuštenosti, sigurnosti, mira, tišine, topline, udobnosti ili ugodnosti, slobode, zadovoljstva, sreće, razumijevanja i (lijepih) uspomena. Kako bi pojasnili atmosferu ili ugođaj svojstven domu, opisivali su svakodnevni život u kojem prostor stanovanja donosi opoziciju i alternativu užurbanosti, studentskim i radnim obavezama, obilju zvukova koje doživljavaju i ljudima koje susreću tijekom dana. Neki su od njih, iako su imali mogućnost rada od kuće, ipak birali odlazak u ured jer ne žele miješati mjesto gdje rade i mjesto „gdje su doma“. Tara je pojasnila: „[N]ekako ne volim identificirati to mjesto gdje sam ja nekako najopuštenija, najviše svoja, najsmirenija, nekako sa mjestom gdje ja istovremeno radim“. Dom je prostor koji osigurava smirivanje i opuštanje:

„Znači da jednostavno ima tu neku atmosferu mirnoće. Meni je to jako bitno jer mislim općenito da svaki dan imam puno obaveza i dosta sam u pokretu, možda ne nužno sad, ali inače. I onda mi je jako bitno da imam taj mir i da se osjećam kao sad je kraj dana, ja sam došla u stan, mogu se opustiti i tako te neke stvari.“ (Nina)

„Pa doma sam nekako najopuštenija. Većinu dana sam zapravo doma, ovako kad nikud ne moram je pidžama ili nešto onako udobno, što svi volimo. Nekako čisto, ono, biti u svom miru, svojoj tišini. Nekako mislim da ako nemaš mir doma, da ti je jako teško u životu. Da je dom baš mjesto gdje se ti trebaš osjećati potpuno opušten, potpuno svoj. Nema galame, strke, onako, baš zona, oaza mira. Jer sam okružena s ljudima cijeli dan i svi smo okruženi s ljudima cijeli dan i onda baš nekad treba taj mir. [...] Mislim da sam najviše rekla s ovim da tko nema mira u svom domu, da nema generalno mir u životu. Da treba svakom taj neki prostor gdje može napuniti baterije i gdje se osjeća lijepo, ugodno, sretno i da je to za psihički apsolutno potrebno. I da mi je jako žao tko to nema jer nije lako. Sigurno da nije.“ (Tara)

Dom dozvoljava ponašanje koje je slobodno, s radnjama koje stvaraju ugodu i donose opuštanje, poput slušanja glazbe, druženja s bliskim ljudima i kućnim ljubimcima i slično. To su radnje koje se obično ponavljaju i prelaze u naviku.

„Pa poseban je po tim stvarima što naprave taj prostor tvojim i nekako ti zapravo tvoji rituali, čak i ne moraju biti stvari. Najčešće ja kad se probudim si pustim glazbu, bilo na radiju, Otvorenom ili Bravo radio ili na YouTubeu svoju listu i tako neke stvari. Jednostavno funkcioniranje ovdje i kako sam se navikla gdje stoje moje stvari, kupaonica, kuhinja, soba. Jednostavno to. [...] Baš sam povezana s ovim prostorom. Sve te navike koje stvoriš u nekom prostoru. To me najviše veže.“ (Dragica)

„Udoban mi je prostor gdje mogu biti slobodna u ponašanju. Mogu raditi stvari koje volim, mogu provoditi vrijeme s ljudima koje volim. Nekako mi sve to spada u udobnost. I mislim da to tu definitivno imam. Općenito bih rekla da se osjećam baš ugodno tu. Osjećam se doma tu.“ (Lena)

Slika 9. Radni stol okružen biljkama, fotografijama, uspomenama i lampicama koje stvaraju ugodan prostor (fotografirala Ana Zubčić, travanj 2023.)

Slika 10. Prozorska daska ispunjena različitim malenim predmetima, koji s drugim takvim predmetima, sitnicama i uspomenama raspoređenima po stanu, čine da „stan osjećamo svojim“ (fotografirala sugovornica, lipanj 2023.)

„Moja sigurna zona i nema mi dražeg mjesta od mog kreveta, mog tuša, mog... Mislim, gdje god da ja odputujem, ja ću se osjećati super, ali ja obožavam taj osjećaj opet kad se ja vratim, kad je to moj krevet, moja posteljina, moj tuš, moja mačka u stanu. Nekako baš sve to asociiram s tim osjećajem. Svoja na svom.“ (Tara)

Stvaranje doma znači stvaranje ugodnog prostora, o čemu su govorili svi sugovornici. Ugodnom prostoru doprinose svjetlost, zvukovi, mirisi, boje i različiti predmeti. Nekoliko ih je spomenulo da u prostoru vole imati biljke. Navodili su predmete koji se raspoređuju u prostoru poput fotografija, razglednica, ukrasa, uspomena s putovanja, predmeta koji govore o njihovim postignućima (nagrade, certifikati i sl.) i predmeta koji ih podsjećaju na neke njima važne događaje i osobe i slično. Pojašnjavali su da ti predmeti prostor čine njihovim. Prije nego utilitarnu, predmeti tu imaju identitetsku i simboličku ulogu (usp. Appadurai 1986; Cieraad 1999: 6; Csikszentmihalyi i Rochberg-Halton 1981).

„Jako volim biljke, pogotovo te orhideje, baš su mi kao djeca.“ (Dragica)

„Lijepa spora jutra u stanu. Svjetlo vani je nekako ljepše kad je jutro i u stanu je svjetlo najljepše kad je jutro, tako da eto to volim.“ (Tara)

„Jako volim svijeće i tako navečer, na primjer ako nešto gledam ili ni ne gledam, nego recimo slušam glazbu, upalim si svijeće. Baš mi nekako svijeće oduvijek kao daju neku toplinu u prostoru tako da baš volim ih.“ (Dragica)

Samostalnim opremanjem i ukrašavanjem prostora on se privjaja (Cieraad 1999: 6; Maudlin i Vellinga 2014), stvara se vlastiti prostor, izgrađuje se povezanost s prostorom, mjesto s kojim je osoba povezana (Cresswell 2004: 2). Od praznog, nepoznatog i novog prostora stvara se dom:

„[Kada sam] počela tu živjeti zapravo mi je stan baš bio strani i nekako onako nisam se osjećala kao sad. Baš mi je bilo... Nisam ga vidjela kao svoj dom. Tako da tek je to zadnje dvije, tri godine, baš sam se povezala i s ovim prostorom i nekako ga jako volim. Tak da da, definitivno je bilo drugačije znači prije, dok sam tek došla, čak mi je bilo nekad, ne znam, osjećala sam se loše ako sam sama tu. Znači da stvarno nisam bila povezana s prostorom. A sad uživam biti sama i uživam u ovom prostoru i svemu što je tu zbilja.“ (Dragica)

Nemogućnost intervencija u prostoru bila je jedan od ključnih argumenata zašto pojedini studenti prostor u kojem trenutno žive ne doživljavaju kao dom. Svjesni su da u prostoru u kojem žive imaju određena ograničenja i da je on privremen. Zbog nemogućnosti prisvajanja prostora i nemogućnosti interakcija s prijateljima ti studenti od prostora u kojem stanuju nisu uspjeli izgraditi dom.

„Bio bi dom da ga ne gledam kao privremeno rješenje i da imam opciju ukrašavanja tog doma. [...] Da više dovodim svoje prijatelje ovdje, da mogu ja ovo pretvoriti u prostor s kojim ću povezati uspomena. [...] Volim ga ali ne pretjerano i ne gledam ga kao nekakvo finalno odredište što se tiče stanovanja i mog osobnog prostora, no zbog svih ovih razloga koje sam spomenuo prije, koliko god mi je privremeno, i dalje se osjećam jako ugodno i sigurno u njemu jer je to mjesto u kojem obitavam i koje u glavi mogu poistovjetiti s nečime što je prostor sigurnosti i odmora.“ (Teo)

„Trenutno ne smatram ni jedan prostor baš domom, dok ja ne završim faks i ne odem negdje gdje će biti moje uređenje, kako sam ja rekla, gdje ću moći biti u potpunosti slobodna, tako da trenutno ne bih rekla da baš imam dom.“ (Nika)

Povezanost s prostorom gradi se opremanjem prostora vlastitim stvarima, unošenjem mirisa i zvukova, ali i ustaljenim aktivnostima (navikama) i interakcijama s ljudima (članovima obitelji, prijateljima i dr.) i kućnim ljubimcima kroz dulje vrijeme. Navedeni aspekti gradnje povezanosti s prostorom mogu biti različito poredani po važnosti, a u nekim slučajevima tek kombinacija više aspekata dovodi do toga da se stambeni prostor smatra domom. Primjerice, Nina voli živjeti u stanu, ali ga ne smatra domom jer za dom veže osjećaj privrženosti, dugotrajnost i važne osobe, dok stan vidi kao privremeni smještaj za vrijeme studija i u njemu trenutno boravi većinom sama. Domom smatra roditeljsku kuću u koju odlazi povremeno preko praznika.¹² Nasuprot tomu, Lena unajmljeni stan u kojem živi s dečkom vidi kao njihov prostor, smatra ga intimnim i u njemu se osjeća ugodno. Uspoređujući stan i obiteljsku kuću u drugom gradu, smatra da se ugodnije osjeća u zagrebačkom stanu jer može sama „organizirati si život kako [joj] odgovara“ te da joj kod povremenih boravaka u obiteljskoj kući „nekad zna biti teško [...] jer se nekako [mora] natrag prilagoditi stilu života s [roditeljima] koji je drugačiji od ovog sada“. Na sličan način Dragica, koja u unajmljenom stanu većinom živi sama jer sestra manje boravi u njemu, stan osjeća domom jer je u njemu sve po njezinom. Anastazija, koja stanuje u stanu koji su njezini roditelji kupili na početku studija, stan osjeća kao dom i to povezuje sa stvaranjem vlastite obitelji. Navedeni primjeri tako ujedno pokazuju da vlasništvo stambenog prostora nije presudno u gradnji osjećaja doma.

BUDUĆE I IDEALNO STANOVANJE

Kao mlade osobe pred kojima predstoje odluke o tome gdje živjeti, studenti su podijelili svoja razmišljanja o tome kakvo bi bilo njihovo buduće (realnije) i idealno (koje nije suspregnuto financijskim, poslovnim, obiteljskim i drugim životnim okolnostima) stanovanje. Neki su iznosili dvojbe oko budućega željenog mjesta stanovanja, važući što bi koja lokacija mogla donijeti: za Zagreb misle da bi im pružio više mogućnosti zaposlenja, dok za neke druge gradove (u kojima su prije živjeli ili o kojima imaju određenu sliku) smatraju da bi im donijeli mirniji život. Pojedini su studenti vrlo detaljno opisivali željeni izgled budućeg prostora stanovanja: govorili su o bojama, broju i rasporedu prostorija, vrsti namještaja, količini svjetla, lokaciji na kojoj bi željeli živjeti i slično. Izgled buduće kuće i stana u pojedinim se opisima povezivao sa željom uzgoja vlastite hrane i kućnim ljubimcima koje sada nemaju jer žive u malom stanu. Opisi budućeg stambenog prostora jednim su dijelom bili u vezi sa sadašnjim prostorom stanovanja: zamišljeni budući prostori trebali bi izbjeći nedostatke prostora u kojima trenutno žive ili naglasiti njihove dobre strane. Neki su studenti, pak, svjedočili o tome da trenutno ne znaju kako bi njihovo buduće mjesto stanovanja izgledalo.

U budućem se domu nadaju ostvariti sigurnost i toplinu i imati mogućnost odluka o uređenju:

„Htjela bih osjećati sigurnost, toplinu, kad dođem u prostor, da mi bude baš kao doma sam, sad ću se odmoriti, što zapravo i osjećam u ovom prostoru. Baš mi je nekako moj prostor u kojem sam ja sigurna i to je to. [Kako misliš da bi mogla postići te emocije?] Tim svojim stvarima kojima obogatim prostor jer te neke stvari su i odraz mene i čine taj prostor mojim,

12 Njezina je soba u toj kući, za vrijeme njezina izbivanja radi studija, zadobila drugu funkciju i služi za skladištenje stvari. Slično je pokazalo istraživanje provedeno u Belgiji: odlazak djece na školovanje ostavlja roditelje same u obiteljskim kućama, a nekadašnje dječje sobe preuzimaju nove funkcije, npr. postaju prostor za glačanje ili skladištenje stvari (Bervoets i Heynen 2014). Daljnjim istraživanjem svakako bi bilo dobro obuhvatiti prostorne promjene koje u obiteljskim kućama nastaju prilikom odlaska djece na studij.

da se ja tu osjećam sigurno, zaštićeno i da volim tu provoditi vrijeme, a ne da je samo funkcionalni prostor, tu spavam, jedem i to je to.“ (Dragica)

Neki od sugovornika koji žive s roditeljima kazivali su o svojoj velikoj želji za preseljenjem, koja kod nekih trenutno zbog financijskih razloga nije moguća. Danko je mogući odlazak iz roditeljske kuće sažeto opisao ovim riječima: „Da se naučim malo živjeti, samostalnosti i tako to.“ Mihaela je željeno preseljenje ovako opisala:

„Ja bih bila voljna ovaj čas otići jer sam si onako već prestara, ali znaš kako to ide s financijama i to onako ne možeš sam kad hoćeš, tako da, ne znam, valjda, hoće li to biti nakon studija? Pretpostavljam, voljela bih svakako, mislim što prije to bolje [smijeh] jer mi je sada onako, baš vidim da žudim biti sama, mislim osamostaljena, jer mislim da se još ne mogu ni skužiti dok sam u prostoru s drugim ljudima, pogotovo roditeljima, ne da su oni nekakvi ovakvi ili onakvi, ali opet imaš taj odnos ‘ja sam kćer u ovoj kući’, pa mislim da ne mogu biti kompletno ja, ako to ima smisla?“

Preseljenje neki vide i kao željenu promjenu samih sebe smatrajući kako će do te promjene doći jer će biti „sami i na svom“. Drugi su preseljenje vidjeli kao mogućnost iako nisu bili posve sigurni u to kako bi se snašli u novoj situaciji kada bi sami morali obavljati sve obveze. Neki su usprkos tomu izrazili želju da pokušaju živjeti sami, istovremeno dvojeći hoće li to značiti i usamljenost.

Sadašnje i buduće mjesto stanovanja doživljava se i kao prostor osamostaljivanja i samostalnosti. Samostalnost pritom ima raznolika, ponekad isprepletena značenja: od samostalnog pokrivanja financijskih troškova stanovanja i samostalnog uređivanja vlastitog prostora, preko samostalnosti kao mogućnosti življenja vlastite rutine i „života po svom“, do samostalnosti kao puta izgrađivanja mlade osobe i potpunijeg shvaćanja sebe.

ZAKLJUČAK

Stanovanje studenata zaseban je fenomen kojem se u Hrvatskoj ne pridaje dovoljno pažnje. Studenti predstavljaju specifičnu heterogenu društvenu skupinu (usp. Puzić et al. 2021) čije stanovanje karakterizira vezanost uz obiteljski dom, najam stambenog prostora, organizirano stanovanje u studentskim domovima, dijeljenje stambenog prostora, ograničeno vremensko trajanje stanovanja, ograničene i nestabilne ekonomske okolnosti i mogućnosti, potreba za osamostaljivanjem i drugo. Stanovanje studenata važno je zbog uske povezanosti s uspjehom studiranja (Cvitan et al. 2011; Matković et al. 2010; Gong i Söderberg 2024), kvalitetom života i dobrobiti pojedinca.

Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje stanovanja studenata u domaćem kontekstu omogućilo je uvid u to kako stanuju zagrebački studenti kroz usmjereni, dubinski i kvalitativni pogled na materijalne aspekte stanovanja (odabir, oblikovanje/opremanje/mijenjanje prostora stanovanja, materijalne predmete i opremu stambenih prostora i dr.), svakodnevni život, ponašanje, prakse i interakcije vezane za prostore stanovanja te osjećaje i imaginacije vezane uz kuću i dom. Kvalitativna metodologija omogućila je uključivanje glasova samih studenata te upoznavanje pojedinačnih stambenih prostora, stanovanja i načina života.

U prikupljenoj terenskoj građi prepoznato je i višeglasje o prostoru stanovanja i pojedine zajedničke točke promišljanja o prostoru i slične prostorne prakse. Kroz pojedinačne primjere bilo je

moguće saznati i razumjeti kako studenti razmišljaju o vlastitom stanovanju, što prepoznaju kao osnovne izazove stanovanja i kako razmišljaju o stanovanju u budućnosti. Rezultati istraživanja pokazuju kako stambeni prostor svojim karakteristikama uzrokuje, ograničava ili pak potencira određena ponašanja, interakcije sa sustanarima, osjećaje i raspoloženja. Primjeri govore o ograničenjima i nedostacima stambenih prostora koji proizlaze iz njihove često neodgovarajuće veličine i opremljenosti te o praksama, nerijetko malim intervencijama i opremanju, kojima stanari nastoje prevladati ograničenja, stvoriti praktičan i ugodan prostor i ostvariti suživot sa sustanarima.

Gradnja povezanosti s prostorom stanovanja, stvaranje intime i osjećaja doma zabilježeni su u radnjama opremanja prostora vlastitim stvarima, mirisima, zvukovima, te u ustaljenim aktivnostima i interakcijama s ljudima i kućnim ljubimcima. Zamišljanje budućih (i idealnih) stambenih prostora povezuje se s idejom o privremenosti (trenutnog stanovanja), a sadašnje i buduće mjesto stanovanja doživljava se kao prostor osamostaljivanja i samostalnosti. Istraživanja stambenih prostora i stanovanja mogu poslužiti kao poticaj i pomoć u razmatranju intime u javnim prostorima, prostorima rada i dr., kao i u složenim preplitanjima različitih svakodnevnih aktivnosti i funkcija prostora, što je posebno naglašeno kod nastave na daljinu ili kod mogućnosti ili primoranosti na rad od kuće.

Rezultati istraživanja otvorili su teme koje je u budućnosti nužno obuhvatiti opsežnijim istraživanjima i komparirati s primjerima iz Hrvatske i drugih zemalja. Potrebna se pokazuju komparativne studije o stanovanju studenata u različitim područjima Hrvatske. Nužno je u vidu imati heterogenost studentske populacije, ekonomski aspekt stanovanja i studiranja, odnos studiranja i rada, raznolike čimbenike koji utječu na zadovoljstvo stanovanjem (usp. Milić i Zhou 2017) te utjecaj (ne)pruštivosti stanovanja na demografske trendove (zasnivanje obitelji, migracije; usp. Čipin i Akrap 2008; Bežovan i Jakovčević 2023). Također, nameće se potreba longitudinalnih istraživanja koja bi pratila raznolike putanje mladih ljudi, njihovo (kasnije) osamostaljivanje i ponovno vraćanje u roditeljski dom nakon nekog perioda samostalnog života, među ostalim i nakon završetka studija (usp. Potočnik 2017: 34), te time osvijetlila složenu tematiku zajedničkog života roditelja i njihove odrasle djece (usp. Isengard i Szydlik 2012). U vremenu u kojem je stanovanje viđeno kao bitno za kvalitetu života i dobrobit pojedinaca i zajednica, kvalitativna istraživanja koja donose glasove samih stanara mogu biti od velike važnosti za razumijevanje kako ljudi žive i kako bi željeli živjeti.

LITERATURA I IZVORI

- APPADURAI, Arjun. 1986. „Introduction: commodities and the politics of value“. U: *The social life of things: commodities in cultural perspective*. A. Appadurai, ur. Cambridge: Cambridge University Press, str. 3-63.
- BAHUN, Sanja i Bojana PETRIĆ, ur. 2018. *Thinking home: interdisciplinary dialogues*. London: Bloomsbury Academic.
- BARONE, Francine. 2019. „Home truths: an anthropology of house and home“. *Human relations area files: cultural information for education and research*, objavljeno 12. prosinca 2019., <https://hrf.yale.edu/home-truths-an-anthropology-of-house-and-home/> (pristup 21.8.2024.).

- BERVOETS, Wouter i Hilde HEYNEN. 2014. „The (in)complete architecture of the suburban house“. U: *Consuming architecture: on the occupation, appropriation and interpretation of buildings*. D. Maudlin i M. Vellinga, ur. London; New York: Routledge, str. 25-49.
- BEŽOVAN, Gojko i Drago JAKOVČEVIĆ. 2023. „Učinci stambenog zbrinjavanja mlade populacije na demografske trendove u Zagrebu“. *Revija za socijalnu politiku* 30/1: 1-22, <https://doi.org/10.3935/rsp.v30i1.1800> (pristup 18.10.2024.).
- BILAN, Anđela, Daria ERJAVEC, Lucija KOVAČEVIĆ, Leon VLAŠIĆ i Ana ZUBČIĆ. „Stanovanje studenata – transkripti intervjuva (kolegij Prakse terenskog istraživanja, akad. god. 2022./2023.)“. Neobjavljeni rukopis studenata Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofskog fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 2023.
- BOTRIĆ, Valerija. 2022. „Napuštanje roditeljskog doma u Hrvatskoj“. *Notitia – časopis za ekonomske, poslovne i društvene teme* 8: 19-33, <https://doi.org/10.32676/n.8.1.2> (pristup 18.10.2024.).
- BRIGANTI, Chiara i Kathy MEZEI, ur. 2012. *The domestic space reader*. Toronto: University of Toronto Press.
- CIERAAD, Irene. 1999. „Introduction: anthropology at home“. U: *At home: an anthropology of domestic space*. I. Cieraad, ur. New York: Syracuse University Press, str. 1-12.
- CRESSWELL, Tim. 2004. „Introduction: defining place“. U: *Place: a short introduction*. Malden; Oxford: Blackwell Publishing, str. 1-14.
- CROSS, Jennifer E. 2001. „What is sense of place?“. *Mountain scholar: digital collections of Colorado*. Objavljeno 2. studenog 2001., <http://hdl.handle.net/10217/180311> (pristup 18.10.2024.).
- CSIKSZENTMIHALYI, Mihaly i Eugene ROCHBERG-HALTON. 1981. *The meaning of things: domestic symbols and the self*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- CVITAN, Mirna, Karin DOOLAN, Thomas FARNELL i Teo MATKOVIĆ. 2011. *Socijalna i ekonomska slika studentskog života u Hrvatskoj Nacionalno izvješće istraživanja EUROSTUDENT za Hrvatsku*. Zagreb: Institut za razvoj obrazovanja, https://www.eurostudent.eu/download_files/documents/EUROSTUDENT_Nacionalno_izvjescje_RH_2011.pdf (pristup 18.10.2024.).
- ČIPIN, Ivan i Anđelko AKRAP. 2008. „Stambeni problemi, produženi život s roditeljima i odgoda ulaska u brak u Hrvatskoj“. *Revija za socijalnu politiku* 15/3: 415-434, <https://doi.org/10.3935/rsp.v15i3.787> (pristup 18.10.2024.).
- DICKINSON, Jim. 2023. „What is the rest of Europe doing about student housing?“. *Wonkhe*, objavljeno 30. listopada 2023., <https://wonkhe.com/blogs/what-is-the-rest-of-europe-doing-about-student-housing/> (pristup 21.8.2024.).
- DZS – Državni zavod za statistiku. 2023. „Studenti upisani na stručni i sveučilišni studij u zimskom semestru ak. g. 2022./2023.“. *Priopćenje Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske* 60: 1-6, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58225> (pristup 21.8.2024.).
- EUROFOUND. 2024. *Becoming adults: young people in a post-pandemic world*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2024/becoming-adults-young-people-post-pandemic-world> (pristup 21.8.2024.).
- EUROSTAT STATISTICS EXPLAINED. 2023. „Tertiary education statistics“. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tertiary_education_statistics (pristup 21.8.2024.).
- EWSI – European Website for Integration. 2024. „Migrants’ access to medium - and long-term housing in the EU: barriers, governance and good practices“. Objavljeno 24. travnja 2024, https://migrant-integration.ec.europa.eu/special-feature/migrants-access-medium-and-long-term-housing-eu-barriers-governance-and-good_en (pristup 21.8.2024.).
- GONG, Anqi i Bo SÖDERBERG. 2024. „Residential satisfaction in student housing: an empirical study in Stockholm, Sweden“. *Journal of Housing and the Built Environment* 39: 537-555, <https://doi.org/10.1007/s10901-023-10089-z> (pristup 21.8.2024.).
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2009. *Kvartovska spika: značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk.
- HILL, Katherine, Rith WEBBER i Donald HIRSCH. 2021. *Staying home and getting on: tackling the challenges facing low to middle income families where young adults live with their parents*. Edinburgh: Loughborough University, Centre for Research in Social Policy – abrdn Financial Fairness Trust, <https://www.financialfairness.org.uk/docs?-documentId=GB-151221-162871-1> (pristup 10.9.2024.).

- ILIŠIN, Vlasta i Vedrana SPAJIĆ VRKAŠ. 2017. „Uvod: konceptualni okvir istraživanja“. U: *Generacija osujećenih: mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća*. V. Ilišin i V. Spajić Vrkaš, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 11-30, <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/792/1/Generacija%20osuje%C4%87enih.pdf> (pristup 10.9.2024.).
- ISENGARD, Bettina i Marc SZYDLIK. 2012. „Living apart (or) together? Coresidence of elderly parents and their adult children in Europe“. *Research on Aging* 34/4: 449-474, <https://doi.org/10.1177/0164027511428455> (pristup 21.8.2024.).
- IWARSSON, Susanne. 2024. „Housing and place in the context of aging and health“. U: *Handbook on aging and place*. M. Cutchin i G. D. Rowles, ur. Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing, str. 313-328, <https://doi.org/10.4337/9781802209983.00029> (pristup 21.8.2024.).
- JURASIĆ, Dijana. 2024. „Hrvatska rekorder u EU – čak 65 posto mladih živi s roditeljima“. *Večernji list*, 3. lipnja: 5.
- KOCKOVIĆ ZABORSKI, Tanja, ur. 2022. 6. *Pazi što jedeš laboratorij*. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb.
- LEPAN ŠTEFANČIĆ, Suzana. 2024. „Nemogućnost priuštivog stanovanja imat će dugoročne posljedice“. *Večernji list*, 3. lipnja: 2.
- LOW, Setha M. 2006. „Smještanje kulture u prostoru: društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora u Kostarici“. U: *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*. S. M. Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 91-123.
- LUČIĆ, Mirna. 2019. „Stavovi mladih o stanovanju na području Dubrovnika“. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:587479>
- MARČETIĆ, Iva. 2020. *Stambene politike u službi društvenih i prostornih (ne)jednakosti*. Zagreb: Pravo na grad, https://pravonagrad.org/assets/stambene-politike_2020.pdf (pristup 21.8.2024.).
- MATKOVIĆ, Teo, Iva TOMIĆ i Maja VEHOVEC. 2010. „Efikasnost nasuprot dostupnosti? O povezanosti troškova i ishoda studiranja u Hrvatskoj“. *Revija za socijalnu politiku* 17/2: 215-237, <https://hrcak.srce.hr/55875> (pristup 21.8.2024.).
- MAUDLIN, Daniel i Marcel VELLINGA. 2014. „Introduction“. U: *Consuming architecture: on the occupation, appropriation and interpretation of buildings*. D. Maudlin i M. Vellinga, ur. London; New York: Routledge, str. 1-19.
- MIKULIĆ, Josip, VIZEK, Maruška, STOJČIĆ, Nebojša, PAYNE, James E., ČEH ČASNI, Anita i Tajana BARBIĆ. 2021. „The effect of tourism activity on housing affordability“. *Annals of Tourism Research* 90: 103264, <https://doi.org/10.1016/j.annals.2021.103264> (pristup 21.8.2024.).
- MIKUŠ, Marek i Petra RODIK, ur. 2021. *Households and financialization in Europe: mapping variegated patterns in semi-peripheries*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781003028857> (pristup 28.8.2024.).
- MILIĆ, Jelena i Jinhmin ZHOU. 2018. „Residential satisfaction among young people in post-socialist countries: the case of Serbia“. *Journal of Housing and the Built Environment* 33: 715-730, <https://doi.org/10.1007/s10901-017-9579-9> (pristup 21.8.2024.).
- MITROVIĆ, Katarina M. 2021. „Antropologija prostora u kontekstu istraživanja fenomena 'produžene mladosti'“. *Antropologija* 21/1: 87-112, <https://antropologija.com/index.php/an/article/view/16> (pristup 21.8.2024.).
- MPGI – Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine Republike Hrvatske. 2024. „Hrvatska delegacija na Ministarskoj konferenciji o stanovanju u Liègeu“. Objavljeno 7. ožujka 2024., <https://mpgi.gov.hr/vijesti-8/hrvatska-delegacija-na-ministarskoj-konferenciji-o-stanovanju-u-liegeu/17462> (pristup 21.8.2024.).
- MUNRO, Moira i Ruth MADIGAN. 1999. „Negotiating space in the family home“. U: *At home: an anthropology of domestic space*. I. Cieraad, ur. New York: Syracuse University Press, str. 107-117.
- MURAJ, Aleksandra. 1989. Živim znači stanujem: etnološka studija o kulturi stanovanja u Žumberačkim Sošicama. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo [etc.].
- PENNARTZ, Paul J. J. 1999. „Home: the experience of atmosphere“. U: *At home: an anthropology of domestic space*. I. Cieraad, ur. New York: Syracuse University Press, str. 95-106.
- POTOČNIK, Dunja. 2017. „Obiteljske okolnosti mladih“. U: *Generacija osujećenih: mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća*. V. Ilišin i V. Spajić Vrkaš, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 31-73, <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/792/1/Generacija%20osuje%C4%87enih.pdf> (pristup 10.7.2024.).
- PUTNAM, Tim. 1999. „'Postmodern' home life“. U: *At home: an anthropology of domestic space*. I. Cieraad, ur. New York: Syracuse University Press, str. 144-152.

- PUZIĆ, Saša, BAKETA, Nikola, BARANOVIĆ, Branislava, GREGUROVIĆ, Margareta, MATKOVIĆ, Teo, MORNAR, Mirta, ODAK, Iva i Josip ŠABIĆ. 2021. *O podzastupljenim i ranjivim skupinama studenata: prilozi unaprijeđivanju socijalne dimenzije visokog obrazovanja u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, <https://mzm.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/VisokoObrazovanje/RazvojVisokogObrazovanja/SIDERAL/O-podzastupljenim/O%20podzastupljenim%20i%20ranjivim%20skupinama%20studenata%20-%20prilozi%20unaprijeđivanju%20socijalne%20dimenzije%20visokog%20obrazovanja.pdf> (pristup 21.8.2024.).
- RODIK, Petra, MATKOVIĆ, Teo i Josip PANDŽIĆ. 2019. „Stambene karijere u Hrvatskoj: od samoupravnog socijalizma do krize financijskog kapitalizma“. *Revija za sociologiju* 49/3: 319-348, <https://doi.org/10.5613/rzs.49.3.1> (pristup 21.8.2024.).
- SCZG. 2020. „Pravilnik o domskom redu i uvjetima boravka studenata u studentskim domovima Studentskog centra u Zagrebu“, https://www.sczg.unizg.hr/dokumenti/smjestaj/domski_red_2020.pdf (pristup 21.8.2024.).
- SCZG. 2024a. „SD Stjepan Radić“, <https://www.sczg.unizg.hr/smjestaj/domovi/sd-stjepan-radic> (pristup 21.8.2024.).
- SCZG. 2024b. „Cjenik“, <https://www.sczg.hr/informacije/cjenik-2> (pristup 21.8.2024.).
- SIMIĆ, Paulo. 2024. „Stambena politika prvi put u programima svih vodećih političkih stranaka“. *Hina*, objavljeno 14. travnja 2024., <https://hina.hr/vijest/11591965> (pristup 21.8.2024.).
- SOTOMAYOR, Luisa, TARHAN, Derya, VIETA, Marcelo, McCARTNEY, Shelagh i Aida MAS. 2022. „When students are house-poor: urban universities, student marginality, and the hidden curriculum of student housing“. *Cities* 124: 103572, <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103572> (pristup 21.8.2024.).
- STRUKIĆ, Martina. 2024. „Cijene najma u Zagrebu i dalje rastu: prosječna cijena kvadrata je 15 eura, stan od 60 kvadrata mjesečno je 900 eura“. *Večernji list*, 19. siječnja, <https://living.vecernji.hr/nekretnine/cijene-najma-u-zagrebu-i-dalje-rastu-prosjecna-cijena-kvadrata-je-15-eura-stan-od-60-kvadrata-mjesecno-je-900-eura-1739420> (pristup 21.8.2024.).
- SVIRČIĆ GOTOVAC, Anđelina i Jelena ZLATAR, ur. 2015. *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/383/1/Kvaliteta%20%C5%BEivota%20u%20novostambenim%20naseljima%20i%20lokacijama%20u%20zagreba%C4%8Dkoj%20mre%C5%BEi%20naselja.pdf> (pristup 11.9.2024.).
- SVIRČIĆ GOTOVAC, Anđelina i Ratko ĐOKIĆ. 2023. *Osnovni pregled rezultata o kvaliteti života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja u Hrvatskoj i Sloveniji*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, https://wwwadmin.idi.hr/uploads/Osnovni_pregled_rezultata_asg_rdj_edc9100d76.pdf (pristup 8.9.2024.).
- ŠTEFANAC, Tamara, ur. 2023. *Documenting and archiving student life*. Zagreb: ICARUS Croatia, https://theylive.eu/pdf/documenting%20and%20archiving%20student%20life_web.pdf (pristup 17.9.2024.).
- TUAN, Yi-Fu. 1974. *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- UNIVERSITY LIVING. 2024. „Student housing crunch worsens across Europe, Australia, Canada“. Objavljeno 16. veljače 2024., <https://www.universityliving.com/blog/student-housing-news/student-housing-crunch-worsens-across-europe-australia-canada/> (pristup 21.8.2024.).
- VRTAR, Petra Borna. 2023. „Percepcija kvalitete života u Zagrebu i namjera ostanka kod studenata Sveučilišta u Zagrebu iz drugih dijelova Hrvatske“. Diplomski rad, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:806021> (pristup 20.7.2024.).
- VUKOREPA, Ivana. 2022. „Osjećaj zajedništva i iskustvo socijalnih interakcija kod studenata izabranih studentskih domova u Zagrebu tijekom pandemije koronavirusa“. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:373754> (pristup 15.9.2024.).
- WEILER, Anelyse M. i C. Susana CAXAJ. 2024. „Housing, health equity, and global capitalist power: migrant farmworkers in Canada“. *Social Science and Medicine* 354: 117067, <https://doi.org/10.1016/j.socsci-med.2024.117067> (pristup 21.8.2024.).
- WETZSTEIN, Steffen. 2017. „The global urban housing affordability crisis“. *Urban Studies* 54/14: 3159-3177, <https://www.jstor.org/stable/26428376?seq=1> (pristup 21.8.2024.).